

Pärast Miroslav Hrochi kotkapilgulist võrdlust pole Eesti ajalookirjutuses kuigi põhjalikult võrreldud eestlaste ja lätlaste rahvuslikku liikumist (Hans Kruusi artikkel⁸ aastast 1957 on vist ikka veel kõige põhjalikum ülevaade). Balti kubermangudes võib ilmselt eestlaste ja lätlaste kõrval rääkida ka baltlaste rahvuslikust liikumisest. Kui soovime vabaneda primordiaalistliku lineaarse progressi ideest, siis just see on huvitav näide liikumisest, mis ei arenenud teleoloogilise skeemi kohaselt võiduka lõpuni (ehkki plaanid Balti hertsogiriigist, *Landesuniversität* jne. olid sammud just selles suunas). Siin oleks võib-olla rohkem abi Benedict Andersoni rahvuse konstrueerituse teooriast.

Rahvusliku liikumise teleoloogilisest käsitlusest aitaks eemalduda ka see, kui vaadelda komplekselt rahvuslikke ja usulisi liikumisi, sest mõlemad on omal viisil uue ideoloogia ja identiteedi otsingud. Väevalt on juhuslik fakt, et need Eesti piirkonnad, mis ei olnud väga aktiivsed rahvuslikus liikumises, paistavad silma usuliste äratusliikumiste poolest (näiteks Läänemaa). Põhjalikku uurimust ootab ka üleminek õigeusku 20. sajandi alguses oma motiivide ja ulatusega.

Semstvo problemaatika puhul oleks huvitav analüüsida valitsuse plaane koosmõjus kohalike praktikatega. Kuidas suhestus 1866. aastal kolmele Balti kubermangule ühtmoodi ja ülalt kehtestatud vallaomavalitsuse korraldus debatidega semstvo üle? Või millisel määral mõjutas semstvo eeskujuga Liivimaa kihelkonnakonvendi loomist?

Lõpetuseks: Raamat pani mõtlema ja täitis sellega igati autori püstitatud eesmärgi. Raske oleks vaidla autori lõppjärelusega, et kuus aastakümnet 1850. aastate keskpaigast kuni Esimese maailmasõjani olid eestlaste ajaloos otsustav aeg, mil amorfsest talupojaühiskonnast kujunes teadlik eesti rahvus. Kuid veidi irriteerides võiks küsida – miks me peaksime arvama, et rahvus sai valmis sõja eelõhtuks? Näib, et just Esimesel maailmasõjal oli rahvuse küpsemises väga oluline roll. Ka see teema ootab veel uurijat.

Raamatuülevaade ilmub sihtfinantseeritava teadusteema SF 0180040s08 raames.

Lea Leppik

⁸ H. Kruus. Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860–80-ndail aastail. – Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Lühisuurimusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, lk. 221–233.

Balti mere maade külma sõja mälestusmärgid

Johannes Bach Rasmussen. Travel Guide.

Traces of the Cold War Period. The Countries around the Baltic Sea. Nordic Council of Ministers, Copenhagen, 2010, 221 lk.

Aastatepikkuse uurimis- ja rahvusvahelise koostöö tulemusena on külma sõja mälestusmäärke kaardistava Balti initsiatiivi ja võrgustiku hing ning eestvedaja Johannes Bach Rasmussen üllitanud teejuhi külma sõja mälestusmärkide huvilistele.¹ Neid huvilisi polegi maailmas nii vähe, sest pea pool sajandit kestnud külma sõja õhustikus üles kasvanud põlvkonnad on praegu täies elujõus ja otsimas seletusi lähiminekivus maailmas toimunu kohta. Külma sõja ajal eraldas Ida Läänest raudne eesriie, kõik kaitselise tähtsusega seotu oli mõlemal pool ülimalt salastatud. Vaid väga piiratud hulgal inimestest oli ülevaade „omade” relvadest, strateegiast, taktikast, militaarrajatistest ja muust säärast. Teise osapoole kohta oli veelgi raskem midagi teada saada, kuigi spionaažiga tegelevad institutsioonid seda igati üritasid ja üht-teist neil ka õnnestus. Raudse eesriide langedes muutusid aga paljud rangelt salastatud ja tohutuid ressursse nõudnud suurejoonelised rajatised kasututeks ja hüljati militaarstruktuuride poolt. Nende objektide saatuse on kujunenud väga erinevaks. Mõnel pool on need jõudnud tänasesse päeva konserveeritud kujul, kogu omaaegses täiuses kuni detailideni, kuid teisel on need lihtsalt maha jäetud, kõik vähegi materiaalselt väärtust kujutav laiali kantud ja maha müüdnud, marodööride purustatud ja ühiskonna poolt unustatud. Eestis ongi külma sõja mälestistega suures osas viimati mainitud viisil läinud, õnneks siiski on erandeid. Samas on see ka täiesti arusaadav, sest kuulusid ju need „mälestised” Eestit okupeerinud Nõukogude Liidule ja tekitavad meis vaid ebameeldivaid assotsiatsioone, mida pigem tahaks unustada. Kasvamas on uus põlvkond, kel puudub isiklik kogemus okupatsioonist ja külmast sõjast. Neile

¹ Vt. ka P. Pillak. Külma sõja mälestusmärgid tuleks võtta kaitse alla. – Linnaleht 28.08.2009; K. Luts. Üha soojem „külm sõda”. – Tuna 2009, nr. 3, lk. 148–150.

on kõike seletada aga hoopis lihtsam, kui õpikutes-teatmikes esitatud faktide kõrval saame näidata, ja lasta ka käega katsuda tegelikkuses eksisteerivaid objekte. Ka turistidele on meie ajalugu hoopiski mõistetavam, kui nad saavad oma silmaga näha Nõukogude okupatsiooni aegset pärandit. Kui hästi järele mõelda, siis on ju ka Eesti linnade keskaegsed kivimüürid, majad, kirikud ja maamõisad „okupantide” ehitatud. Samas „müüvad” need turistidele vaat et paremini kui muistsete eestlaste kivikalmed, ohvrikivid ja -allikad, linnamäed ning hiepuud – meeldib see meile või mitte. Keskaegseid ja uuemaidki ehitisi, mis valminud enne Eesti iseseisvumist, oleme harjunud pidama meie rahvuslikuks kultuuripärandiks. Ilmselt jääb kahekümnest iseseisvusaastast väheks, et ka nõukogudeaegseid mälestisi hakkaksime pidama oma kultuuripärandiks, kuid ajaloomälestistena peaksime neid juba praegugi kaitsma, säilitama ja eksponeerima.

Johannes Bach Rasmusseni rikkalikult illustreeritud reisijuhis antakse ülevaade külma sõja mälestistest Taanis, Eestis, Soomes, Saksamaal, Islandis, Lätis, Leedus, Norras, Poolas, Venemaal ja Rootsis. Esindatud on nii Varssavi pakti ja NATO-sse kuulunud kui ka neutraalsed maad. Sissejuhatuses seletatakse lahti külma sõja mõiste ja antakse ülevaade külma sõja perioodist alates Teise maailmasõja lõpust kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni. Reisijuhi eesmärgiks on seatud Läänemere ümber asuvate maade ja nende lähiajaloo alaste teadmiste edendamine. Kaasatud on ka Island ja Murmansk, mis asuvad küll Läänemerest eemal, kuid seal olid külma sõja ajal olulised luurekeskused. Muuseumide kõrval antakse ülevaade praeguseks avalikkusele avatud endistest sõjaväebaasidest, kauglaskesuurtükkide patareidest, suletud linnadest, kommunistlike režiimide vanglatest ja hukkamiskohtadest, ajastule iseloomulikest arhitektuuriobjektidest, mälestusmärkidest jne. Muidugi on reisijuhis olnud võimalik esitada vaid valik objektidest, mis kajastavad külma sõja perioodi aastatest 1945–1991.

Taani on NATO liige 1949. aastast ja oli oma strateegilise asendi tõttu külma sõja eeslinil. Langelandi saarele rajati 1953. aastal kindlustus, mis kaotas oma strateegilise tähtsuse ja lõpetas tegevuse 1993. aastal ning on nüüd avatud muuseumina. Teine samalaadne kindlustus rajati Stevnsis 1952. aastal ja see suleti alles 2000. aastal ning on nüüd samuti avatud muuseumina. Mõlemad kindlustused olid rajatud selleks, et kaitsta Taanit Varssavi pakti sõjalise rünnaku eest.

Eesti ajaloost antakse sissejuhatavalt üle-

vaade alates 1940. aastast. Arhitektuuriobjektidest esitletakse viisnurgatorniga elumaja Tartu maantee ja Liivalaia tänava nurgal, endist valuutapoodi „Turist”, kino „Sõprus”, Ohvitseride Maja, Linnahalli jt. Seejärel tutvustatakse Okupatsioonide Muuseumi, Sõjamuuseumi (kindral Laidoneri muuseumi), Patarei vanglat Tallinnas, KGB keldrit Tartus, metsavenna talu Vastse-Roosa külas Võrumaal, aga ka endist suletud linna Sillamäed ja aatomialveelaevade õppekeskust Paldiskis.

Soome külma sõja mälestised on esindatud Porkkala sõjaväebaasiga, mis renditi pärast Jätkusõda viiekümneks aastaks Nõukogude Liidule sõjaväebaasiks. Kaotanud oma strateegilise tähtsuse, tagastati see küll Soomele juba kaheteistkümnenda aasta pärast. Porkkala Nõukogu Liidu käes olemise aega kajastatakse Igori muuseumis Degerbys.

Saksamaa on koht, kus külma sõja aegne vastuseis oli eriti tugev. Kurikuulus Berliini müür oli Lääne turistide jaoks vaatamisväärsus juba kohe pärast kerkimist. Ida-Saksamaa poolt püüti aga inimesed hoida sellest võimalikult kaugel. Nüüd on Berliini müürist alles jäänud vaid mõned jupid ja tänasel päeval on linnas liikudes ilma abivahenditeta isegi raske selle asukohta aimata, sest külma sõja aegne Ida-Berliini müüri äärne „surnud tsoon” on nüüdseks modernseid hooned täis ehitatud. 155 kilomeetri pikkuse müüri ehitamist ümber Lääne-Berliini alustas Saksa Demokraatlik Vabariik 1961. aastal, et takistada üha massilisemat kodanike siirdumist Lääne-Berliini ja sealtkaudu vabasse maailma. Kuid ka järgnevate aastate jooksul pääses üle müüri, või ka müüri alt, Läände ligikaudu 5000 põgenikku, neist kümnendik olid Saksa DV piirivalvurid, kes pidid ärahüppamist takistama. Siiski jätsid müüri ületamise katsel oma elu rohkem kui 200 inimest. Kokku põgenes ajavahemikus 1949–1990 Ida-Saksamaalt Lääne-Saksamaale ligi 4 miljonit inimest. Marienfeldes on endises põgenikekeskuses avatud muuseum. Kurikuulsa Saksa DV salapolitsei Stasi peakorterist ja vanglast Berliinis on samuti saanud muuseumid. Mitte aga ainult Berliini ei olnud ümbritsetud müüri, vaid kahte Saksamaad eraldas kogu piiri ulatuses Ida-Saksamaa poolt välja ehitatud ligikaudu 5 kilomeetri laiune kindlustatud tsoon, millest tänaseks ainult mõni osa on säilitatud vaatamisväärsusena.

Islandil oli nii Teises maailmasõjas kui ka külmas sõjas oluline strateegiline tähtsus. Island on NATO liige 1949. aastast ja Keflaviki lennujaama, mis asub umbes 50 kilomeetri kaugusel Reykjavikist, kasutati nii liitlaste kui ka NATO

õhujõudude transpordibaasina. Reykjavíkis asub Höfði maja, kus 1986. aastal kohtusid Ronald Reagan ja Mihhail Gorbatšov ning siinsamas kirjutati Islandi poolt 26. augustil 1991 alla Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse tunnustamise aktid. Kas see kuupäev võiks olla külma sõja lõpudaatum – vähemalt meie jaoks küll.

Läti on külma sõja mälestusmärkidega vähemalt sama tihedalt kaetud kui Eesti, võib-olla isegi tihedamini, sest oli ju Riia „Pribaltika” sõjaväeringkonna keskuseks. Reisijuhis tutvustatakse mitmeid Riias asuvaid nõukogulikke hooned, mälestusmärke, muuseume, samuti endisi suletud sõjaväelinnu Liepājat ja Irbenet.

Leedu on reisijuhis esindatud Vilniuses asuva KGB muuseumi, 1991. aasta vastupanu ja langenute memoriaalidega, Druskininkai vastupanu ja deporteerimiste muuseumi, Grutase Nõukogude perioodi skulptuuride pargi, Rumšiškė vabaõhumuuseumi Siberi ekspositsiooni, Kaunase lähisel asuva pörandaaluse vastupanu trükikoja ja Plokštine raketibaasiga.

Norra pidi NATO liikmena suutma vastu panna Nõukogude Liidu poolt Koola poolsaarele koondatud vägedele, kuni liitlased appi jõuavad. Bodøs asub Norra Rahvuslik Lennumuuseum. Sealselt lennuväljalt startinud lennukid jälgisid pidevalt Nõukogude lennukite lende. Oslo fjordis asuval kahel saarel on Oscarsborgi kindlus, mis pidi kaitsma Oslot Varssavi pakti riikide rünnaku puhul. Herdlasse ehtasid Norra okupeerinud sakslased 1944. aastal torpeedopatarei ja see toimis ka kogu külma sõja vältel kuni aastani 2000. Meløyværi fort asub Põhja-Norras kolmel saarel ja rajati 1983. aastal, et seal takistada Nõukogude Liidu rünnaku edenemist kuni NATO jõudude kohalejõudumiseni.

Poola oli läbi külma sõja vastupanuliikumise esirinnas. Varssavis on Iseseisvusmuuseum, mis kajastab kommunistliku režiimi opositsiooni aastatel 1945–1989. Varssavi tsitadelli X paviljoni muuseumis kajastatakse Siberisse deporteeritud poolakate saatust. Poolakast paavsti Johannes Paulus II kõrval on ilmselt sama tuntud katoliiklik preester Jerzy Popiełuszko, kes rööviti 1984. aastal Poola kommunistliku režiimi salateenistuse poolt, teda piinati ja seejärel tapeti. Nüüd on selles kirikus, kus Popiełuszko ametis oli, avatud memoriaalmuuseum. Poola kommunistliku režiimi kolonelile Ryszard Kuklińskile on samuti pühendatud muuseum. Tema edastas ameeriklastele kõige kõrgemal tasemel infot Varssavi pakti plaanide kohta Lääne ründamiseks. Tal õnnestus õigel hetkel Läände põgeneda, kuid ta mõisteti Poolas tagaselja surma. Borne Sulino (saksa

Grossborn) sõjaväebaasi hakkasid sakslased ehitama 1934 ja Hitler avas selle suure pidulikkusega 1938. aastal. Siinses tehiskõrbes valmistati ette Erwin Rommeli motoriseeritud korpust Aafrikas sõdimiseks. Pärast sõda oli Borne Sulino ja ümbruskonnas salajane Nõukogude sõjaväebaas kuni oktoobrini 1992, mida kaartidel näidati metsana. Praeguseks avatud Borne Sulino võib näha huvitavat segu Natsi-Saksamaa ja Nõukogude militaararhitektuurist.

Venemaa võiks muidugi tervenisti kuulutada külma sõja mälestusmärgiks. Peterburi lähisel on Levašovo, kuhu kümnete tuhandete Stalini suure terrori ohvrite hulgas on maetud ka tuhandeid eestlasi. Selliseid kalmistuid, kuigi võib-olla mitte nii ulatuslikke, võib leida üle Venemaa. Peterburis on kurikuulus Krestõ vangla, kus praegu on muuseum, kuid oli ju kogu Nõukogude Liit kaetud vanglate võrguga, KGB hoonete, samuti teisitõtlejate kinnipidamiseks kasutatud psühhiaatriahaiglatega. Igas suuremas Venemaa linnas võib näha paraaditavat nõukogude arhitektuuri, mille eredamad näited on metroojaamad ja Rahvamajanduse Saavutuste Näituse (VDNH) kompleks.

Rootsi on küll olnud neutraalne riik, kuid külmas sõjas osalemisest siiski ei pääsenud. Oli selge, et NATO ja Varssavi pakti osaliste vahelises konfliktis oleks Rootsi võinud langeda löögi alla. Selleks valmistudes rajati idarannikule kaljudesse tugev kindlustuste võrk ja arendati oma sõjatööstust. Rootsi sõjatehnikat on eksponeeritud mitmes militaarmuuseumis. Stockholmist põhja pool on Hemsö kindlustused, millest sai muuseum praktiliselt sellisel kujul, nagu sõjavägi selle üle andis – kogu relvastuse ja varustusega.

Johannes Bach Rasmusseni reisijuht on täiesti ainulaadne – seal leiduvaid objekte ei leia tavalistes turistidele mõeldud brošüürides, kus põhiliselt tutvustatakse kunsti- ja kultuuriobjekte ehk siis mineviku kaunimat poolt. Johannes Bach Rasmussen on öelnud: „Ajalugu koosnebki heast ja halvast. Kui osa välja lõigata, siis käitatakse sama moodi nagu kommunistid, kirjutatakse uus ajalugu. Mõlemat külge ajaloost tuleb kajastada ja mäletada.”² Siinkohal võib temaga ainult ühineda ja soovida jõudu selle laiahaardelise töö jätkamisel.

Peep Pillak

² A. Alas. Välisekspert Johannes Bach Rasmussen: kaitske nõukogude arhitektuuripärandit. – Eesti Päevaleht, 13. aprill 2006.